

Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τους θεσμούς: Ψυχολογία και ψυχιατρική.

Μ. Μητροσύλη¹

Ευχαριστώ το Σύλλογο Ελλήνων Ψυχολόγων και τους οργανωτές αυτής της ημερίδας, που μου επιτρέπουν να εκφράσω ορισμένες σκέψεις και ερωτήματα σε ένα θέμα δύσκολο και σκοτεινό όπως είναι οι σχέσεις της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής με τους θεσμούς. Ως κοινωνικός επιστήμονας δεν θα σταθώ στις σχέσεις μεταξύ ψυχολογίας και ψυχιατρικής, που αφορούν τη θεωρία των επιστημών, οι οποίες θα με οδηγούσαν πιθανόν σε αδιέξοδους τόπους, όπως είναι το ζεύγος παθολογικό/φυσιολογικό που μας θυμίζει άλλωστε άλλα ζεύγη αντιθέσεων: το επίκτητο / κληρονομικό, το ψυχικό / σωματικό και τελικά το κοινωνικό / βιολογικό. Ελπίζω να ανταποκριθώ στο αίτημα της πρόσκλησης, γιατί έχω την εντύπωση ότι το κείμενό μου κινδυνεύει να είναι ή ιδιαίτερα συνθηματικό ή εξαιρετικά εσωτερικευμένο.

Το θεσμικό το οποίο συσχετίζουμε εδώ με την ψυχολογία και την ψυχιατρική είναι το κοινωνικό. Αλλά, τί εννοούμε όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη *θεσμός*; Τα πράγματα δεν είναι καθόλου απλά στις κοινωνικές επιστήμες. Δεν υπάρχει ένας μόνον ορισμός για το θεσμό. Ούτε είναι καθαρή η σχέση της θεωρίας με το θεσμό. Η φιλοσοφία του δικαίου έχει τις απόψεις της. Οι διάφορες κοινωνιολογικές θεωρίες τίς δικές τους. Στο βιβλίο του Gurvitch υπάρχουν περίπου 30 ορισμοί της λέξης *θεσμός* (Gurvitch, 1950). Συμβαίνει ο

θεσμός να είναι πολύσημη λέξη. Μπορούμε να πούμε ότι η γλώσσα, η θρησκεία, η εξουσία, η οικογένεια είναι «θεσμοί διαχρονικοί» (Castoriadis, 1985). Όπως εξ ίσου, μπορούμε να πούμε ότι η ψυχολογία, η ψυχιατρική είναι «θεσμοί ιδιαίτεροι» της δυτικής κοινωνίας (Castoriadis, 1985). Προχωρώντας δε σε μια περαιτέρω εξειδίκευση των θεσμών, μπορούμε να επισημάνουμε ότι το άσυλο, το νοσοκομείο, το κέντρο ψυχικής υγιεινής, η ιατρο-ψυχολογο-κοινωνική ομάδα στον «τομέα» είναι επίσης θεσμοί. Αυτή δε η πολυσημία της έννοιας *θεσμός* υποχρεώνει τις κοινωνικές επιστήμες να έχουν ένα προβληματισμό με πολλές αποχρώσεις. Θα εξετάσουμε μερικές όψεις του θεσμού μέσα από καθημερινές εικόνες, οι οποίες όμως συνδέονται με θεωρητικούς συλλογισμούς.

Ο θεσμός υπογραμμίζει το επίσημο μέρος της κοινωνικής ζωής (Barel, 1985 και Mendras, 1975). Η κοινωνική ζωή μοιράζεται, θα λέγαμε, μεταξύ αυτού που είναι επίσημο και αυτού που δεν είναι ή είναι λιγότερο. Επίσημο είναι αυτό το οποίο είναι ορατό, εκφρασμένο, οργανωμένο, οριοθετημένο.

Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι ο θεσμός συμπίπτει πλήρως, ούτε ταυτίζεται πάντοτε με το νόμο. Για να αποσαφηνίσουμε αυτό το σημείο, το οποίο κατά τη γνώμη μας έχει ιδιαίτερη σημασία στην Ελλάδα, τόσο στη συγχρονία του όσο και στη διαχρονία του, ε-

¹ Δικηγόρος, κοινωνιολόγος του δικαίου

πειδή ακριβώς αφορά τη σχέση μας με τους θεσμούς και τους νόμους, σχέση εξαιρετικά περίπλοκη και αμφιθυμική, θα εξετάσουμε το παράδειγμα της ψυχιατρικής του «τομέα» στην Γαλλία, η οποία ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1950, έχοντας τη καταγωγή της στη «θεσμική θεραπεία» και ερχόμενη σε ρήξη με τις τότε αντιλήψεις της ψυχιατρικής για την αντιμετώπιση του ψυχικά αρρώστου. Η ψυχιατρική του «τομέα» φιλοδοξούσε να παρέμβει στην κοινότητα, προβάλλοντας μια βαθύτερη θεώρηση ή μάλλον ανα-θεώρηση του ψυχικά αρρώστου και της θεραπείας του. Ο ψυχίατρος και ολόκληρη η «θεραπευτική ομάδα» μετατοπίζεται από το άσυλο στο χώρο της κοινότητας και αναλαμβάνει πλήρως τη ψυχιατρική φροντίδα του πληθυσμού του «τομέα», που αρχίζει από την πρόληψη και καταλήγει στην προσπάθεια επανακοινωνικοποίησης, περνώντας από την αυστηρή θεραπευτική φάση. Είναι γνωστό στους ειδικούς ότι ο «τομέας» επισημοποιήθηκε με εξωδικαιϊκούς τρόπους και τόπους. Η υπουργική απόφαση του 1960 νομιμοποίησε το θεσμό, που ήδη υπήρχε και, πράγμα παράδοξο εκ πρώτης όψεως και αξιοσημείωτο, θεωρήθηκε από τους πρωταγωνιστές του ότι ανέστειλε κάτι που ήταν εν «τω γίγνεσθαι». Δεν είναι τυχαίο ότι ο γάλλος ψυχίατρος και ένας από τους εμπνευστές του «τομέα» G. Daumezon, 14 μόλις μέρες, μετά την υπουργική απόφαση τιτλοφόρησε μια ομιλία του. «*Η προδομένη ψυχιατρική επανάσταση*» (Daumezon, 1960). Ούτε είναι τυχαίο ότι ένας άλλος πρωτεργάτης, ο Ph. Paumelle, σχολιάζοντας την υπουργική απόφαση του 1960, είπε ότι ο νομοθέτης (στην προκειμένη περίπτωση η διοίκηση) παρουσιάζεται σαν ο αντίχος της έντονης απαίτησης του ψυχιάτρου να εξέλθει από τον ασυλιακό κόσμο στο χώρο της κοινότητας

(Paumelle, 1973). Λες και η αποασυλοποίηση του ψυχιάτρου θα παρέσυρε την αποασυλοποίηση του αρρώστου, *ipso facto*. Αντίθετα, στην Ελλάδα το πρόβλημα και η σχέση με τους θεσμούς, όπως επισημάναμε, είναι περισσότερο περίπλοκα και αμφιθυμικά στο χώρο της ψυχιατρικής. Θεσμός και νόμος σχεδόν ταυτίζονται, επικαλύπτονται, συν(γ)-χέονται. Δεν μπορούμε να φανταστούμε ένα θεσμό να υπάρχει και να λειτουργεί στα περιθώρια του νόμου: έξω ή παρά τον νόμον (Μητροσύλη, 1990). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι, όταν ένας θεσμός γίνεται νόμος, εφαρμόζεται και εσωτερικεύεται από μας ή ότι πολλές φορές οι νομοθετικές αλλαγές δεν βοηθούν μια ριζικότερη μεταρρύθμιση. Τη στιγμή που η ιδέα της «εκούσιας νοσηλείας» νομιμοποιήθηκε «κουτσά στραβά» με το νόμο του 1973, παράλληλα συνεχίζαμε να χτίζουμε άσυλα (Πέτρα Ολύμπου, Τρίπολη). Μήπως το πρόβλημα της ψυχιατρικής στην Ελλάδα ή και της ψυχολογίας, από άλλη σκοπιά βέβαια, δεν είναι μόνον η νομοθεσία, αλλά παραφράζοντας τον τίτλο της προαναφερθείσας ομιλίας του G. Daumezon η «*ψυχιατρική επανάσταση*», που δεν έγινε ποτέ;

Σαν δεύτερο παράδειγμα φέρνουμε τη ψυχολογία. Λέγεται λοιπόν ότι ο θεσμός της ψυχολογίας στην Ελλάδα εισήχθη το έτος 1979 με τον νόμο 991, που αφορούσε την άσκηση του επαγγέλματος των ψυχολόγων στην Ελλάδα. Αυτό αφορά μια διοικητικο-νομική όψη του θεσμού. Είναι ένα μέτρο συνδικαλιστικής τάξης. Ασφαλώς είναι σεβαστό σαν τέτοιο. Αλλά δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι η ψυχολογία προϋπήρξε στην Ελλάδα μέσα στο χώρο της φιλοσοφικής σχολής, της εκπαίδευσης και της παιδαγωγικής. Η πειραματική ψυχολογία, επηρεασμένη από τις θεωρίες του Wundt, συνδέεται με το πρό-

σωπο του Βορέα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, οι δε ποικίλες ψυχολογίες του «Δελτίου Εκπαιδευτικού Ομίλου» ή της «Εταιρείας προς καλλιέργειαν της ατομικής ψυχολογίας» σχετίζονται με τη Μέση και Δημοτική Εκπαίδευση (Πλουμπίδης, 1984). Αναμφίβολα αυτό δεν είναι ελληνικό «προϊόν». Στη δυτική Ευρώπη, βρίσκουμε επίσης περισσότερο συνδεδεμένη τη μεν ψυχιατρική με την «περίθαλψη» ή την ψυχιατρική με τη δικαιοσύνη, τη δε ψυχολογία με την εκπαίδευση. Παράλληλα, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ψυχολογία σήμερα, επειδή υπάρχει ο νόμος του 1979 ή και αν υπάρξει άλλος καταλληλότερος νόμος, θα γίνει περισσότερο θεσμός. Πιθανόν να ξεπεράσει ορισμένα προβλήματα του κλάδου. Και ούτε καν αυτό είναι σίγουρο, ειδικότερα στην Ελλάδα, όπου οι σχέσεις με τον νόμο είναι ιδιόμορφες, όπως τονίσαμε. Συχνά οι νόμοι δεν εφαρμόζονται. Σημειώνουμε ότι ο νόμος 991 για την άσκηση του επαγγέλματος των ψυχολόγων στην Ελλάδα δεν έχει εφαρμοστεί.

Βέβαια πολλές φορές συμβαίνει και το αντίθετο: προηγείται η διοικητικο-νομική σημασία του θεσμού, ενώ ο θεσμός παίρνει «σάρκα και οστά» αργότερα. Κλασσικό παράδειγμα από το χώρο της ψυχιατρικής ο νόμος ΨΜΒ του 1862, ο οποίος εισήγαγε ή μάλλον φιλοδοξούσε να μεταφέρει τον ασυλιακό θεσμό στην Ελλάδα. Το άσυλο υπήρξε λοιπόν, κατ' αρχήν διοικητικο-νομική πράξη, ενώ η υλοποίησή του σημειώνεται πολύ αργότερα.

Όπως είπαμε, θεσμός είναι η επισημοποίηση του κοινωνικού. Η επισημοποίηση λοιπόν είναι ταυτόχρονα και σε μεγάλο βαθμό η τελετουργικοποίησή του. Ο θεσμός είναι ο τόπος και η υπόσταση των κοινωνικών τελετουργιών. Ο όρος τελετουργία είναι σημαντικός γιατί περιέχει την αναγκαστική

επανάληψη και παίρνει απόσταση και αυτονομία, από αυτό που του έδινε «νόημα» στην αρχή, για παράδειγμα ένας μύθος, μια ιδεολογία. Αυτονομείται χάρις στο χρόνο και την απόσταση που γεννά η επανάληψη. Για τους εθνολόγους, η τελετουργία ορίζεται σε σχέση με τη θρησκεία και τη μαγεία, επειδή, στις κοινωνίες που μελετούν, ολόκληρη η κοινωνική ζωή είναι διαποτισμένη από το θρησκευτικό και το μαγικό. Στην κοινωνία μας, όμως, που χαρακτηρίζεται από μια αυτονομία του ιερού και του θρησκευτικού, θα ήταν παρακινδυνευμένο να περιορίσουμε τις τελετουργίες στο θρησκευτικό πλαίσιο (Mendras, 1975). Εξ άλλου, ο ίδιος ο Levi-Strauss ευφυολογούσε γύρω από αυτό το θέμα. Οι «βέβηλες» τελετουργίες είναι οι πιο ενδεικτικές στη βιομηχανική κοινωνία. Επανάληψη και αυτο-νομιμοποίηση, λοιπόν, είναι δύο όψεις του θεσμικού παιχνιδιού.

Άλλη όψη του θεσμού: Ο θεσμός είναι μία κοινωνική επινόηση των ανθρώπων, ένα είδος *artefact*, το οποίο θεωρήθηκε απαραίτητο ώστε η ζωή στην κοινωνία να γίνεται ή να παραμένει δυνατή (Barel, 1985). Το θεσμικό μοιράζεται και αυτό την αντίθεση κοινωνικό/φυσικό, αυτόν τον πανάρχαιο χωρισμό του «νόμου» από τη φύση, χρησιμοποιώντας προσεκτικά τις έννοιες με την αρχαιοελληνική σημασία τους. Ο θεσμός εμφανίζεται λοιπόν σαν μια πιο *sofistiqué* και επεξεργασμένη μορφή του κοινωνικού, το οποίο είναι πió ακατέργαστο. Στο σημείο αυτό, μπορούμε να φέρουμε δύο παραδείγματα. Το ένα προέρχεται από το χώρο της Χριστιανικής θρησκείας. Λέγεται ότι ο χριστιανισμός έγινε θεσμός στην αρχή του 5ου αιώνα. Γίνεται θεσμός γιατί δεν είναι πλέον υπόθεση πίστης ατόμων αλλά κοινωνικοποιείται προικιζόμενος με μία κυβέρνηση, ένα κλήρο, μία ιεραρχία, μία περιουσία δι-

κή του. Το δεύτερο αυτό που λέγεται στην ψυχανάλυση: ότι περνάμε από το ατομικό στο συλλογικό, χάρις στο θεσμό.

Τρίτη όψη του θεσμού: Ο θεσμός μπορεί επίσης να είναι μιά εκδήλωση του εξαναγκασμού (Durkheim, 1978), της βίας, της εξουσίας (Boudon et Bourricaud, 1982). Είναι «αυτοί» σε σχέση με «εμάς». Βρισκόμαστε μπροστά σε μιά εικόνα πού ο καθένας αναλογίζεται πόσο μπορεί να είναι αληθινή. Το θέμα είναι να μην εγκλωβιστούμε σε αυτήν και να πάμε παραπέρα. Ο θεσμός υπάρχει για να συγκρατήσει την φυσική βία του ανθρώπου, όπως έλεγε ο Hobbes (1651), ή για να συγκρατήσει τις ορμές, κατά τον Freud (1905, 1913) ή για να κοινωνικοποιήσει και μάλιστα εξανθρωπίζει την ψυχή, όπως γράφει ο Καστοριάδης (Castoriadis, 1986). Και για να υπάρχει θεσμός, η ιδέα της «δύναμης», η οποία δεν λείπει βέβαια, δίνει τη θέση της στην ιδέα του κύρους και της νομιμότητας. Το άτομο ή η ομάδα κάνει δικούς του τους σκοπούς και τα μέσα του θεσμού, τους εσωτερικεύει και συμπεριφέρεται σαν ο ίδιος να είναι ο συγγραφέας, ο δημιουργός της «δύναμης» και του εξαναγκασμού στην οποία είναι υποταγμένος. Εδώ σημειώνουμε το παράδοξο ότι ο θεσμός είναι συγχρόνως παραγωγή και αναπαραγωγή.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω δύο παραδείγματα: το ένα αναφέρεται στο άσυλο, «*θεσμός ολοκληρωτικό*» για να χρησιμοποιήσουμε ένα όρο προσφιλή στον Goffman (1968) και το άλλο στην αντιψυχιατρική άποψη, που ταυτίζει την ψυχιατρική με τις κατασταλτικές εξουσίες του κράτους. Τα παραδείγματα αυτά συναντιούνται σε μια κοινή προβληματική: στο γεγονός δηλαδή ότι, από τη μιά, η ύπαρξη της ψυχιατρικής πάντοτε απαιτούσε θεσμούς για την θεραπεία του ψυχικά αρ-

ρώστου, είτε μιλάμε για το άσυλο το 1838, είτε εννοούμε την ιατρικο-ψυχολογική ομάδα του «τομέα», είτε αναφερόμαστε στις ενδιάμεσες δομές σήμερα. Από την άλλη, η σχέση των θεραπειών με τους αρρώστους εύκολα μπορεί να γίνει «αυθαίρετη» ή «κενή περιεχομένου», όταν λείπει η θεωρία στη θεσμισμένη ψυχιατρική φροντίδα. Συχνά συμβαίνει να ξεχνάμε την πορεία της γέννησης του θεσμού, απογυμνώνοντάς τον από τη θεωρία, το μύθο, την ιδέα ή την ιδεολογία που τον παρήγαγε. Το άσυλο, που τόσο δίκαια κατηγορήθηκε στην εποχή μας, τόσο από το κριτικό ψυχιατρικό κίνημα όσο και από την αντιψυχιατρική και τις κοινωνιολογικές μεθόδους ανάλυσης των θεσμών και της εξουσίας, υπό την ετικέτα του «κοινωνικού ελέγχου», φτιάχτηκε σαν το υπ' αριθμόν ένα θεραπευτικό μέσο για την ψυχική αρρώστεια. Η τρέλλα είναι ιάσιμη και θεραπεύεται με την απομόνωση από το νοσηρό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, έλεγε ο Esquirol (1802). Στην πορεία βέβαια, το άσυλο αποσυνδέθηκε από αυτή τη θεωρία και έμεινε αποστεωμένο, αναπαράγοντας μια σχέση που ήταν ελάχιστα θεραπευτική. Όταν γενικεύεται το 1875 στη Γαλλία, είναι ήδη ξεπερασμένο. Η αντιψυχιατρική άποψη, ότι η ψυχιατρική ως θεσμός έγινε κατασταλτικός μηχανισμός του κράτους ή έστω οι πιο φίνες αναλύσεις ότι ο θεσμός αναπαριστά την κοινωνική εξουσία, που αναπαριστάται από την ψυχιατρική ή, η άποψη περί «ηγεμονίας του ψυχολογισμού» η οποία ακόμη δεν έφθασε στην Ελλάδα, ελάχιστα, κατά τη γνώμη μας, προωθούν την κατανόηση των θεσμών της ψυχιατρικής και της ψυχολογίας, ταυτίζοντάς τες με μια απλουστευτική εξίσωση ψυχιατρική = κατασταλτικός μηχανισμός.

Τέλος, ο θεσμός μπορεί να είναι δημιουργία συνδεδεμένη με την ιδέα της

«μεταβίβασης» και της διάρκειας αυτού που έχει ήδη δημιουργηθεί. Εδώ θα φέρω ένα παράδειγμα από το νομικό χώρο: το θεσμό της διαθήκης. Το «θεσμίζω», σ' αυτή τη περίπτωση, σημαίνει ότι ο διαθέτης μεταβιβάζει κάτι που ο ίδιος δημιούργησε, την ιδιοκτησίας του ή την περιουσία του σε κάποιον που επιθυμεί να είναι η συνέχειά του. Στον κοινωνικό τομέα, είναι εύκολο να αποδείξουμε ότι η παραγωγή, η γέννηση κάποιου πράγματος ή θεωρίας κ.ά. είναι, σπάνια, παραγωγή εκ του μηδενός, - απόλυτη δημιουργία - Castoriadis, 1986), αλλά συνήθως είναι μια μορφή καινούργια της αναπαραγωγής κά-

ποιου άλλου προϋπάρχοντος πράγματος. Νομίζουμε ότι το παράδειγμα της ψυχιατρικής του τομέα είναι κατάλληλο. Η ψυχιατρική του τομέα ή κοινοτική ψυχιατρική ήρθε σε ρήξη με μια παλαιότερη ψυχιατρική αντίληψη και παρέμβαση στο χώρο της ψυχικής παθολογίας. Αναπαρήγαγε όμως το στοιχείο της εξ ολοκλήρου φροντίδας του ψυχικά αρρώστου. Αυτή τη φορά δεν είναι ο ασυλιακός θεσμός, που εξασφαλίζει την εξ ολοκλήρου περίθαλψη του αρρώστου, αλλά η ιατρικο-ψυχολογική ομάδα που αναλαμβάνει τη φροντίδα του ψυχικά αρρώστου και τη συνέχεια αυτής της φροντίδας σε διάρκεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Barel Y. L'institution dans tous ses etats, 6ème journée du Centre d' Etude de la Famille. Paris, (Mimeographies), 1985.

Boudon R. et Bourricaud F. *Dictionnaire critique de la sociologie*. Mot «institutions». Paris, P.U.F., 1982.

Castoriadis C. Institution première de la société et institutions secondes, 6ème journée du Centre d' Etude de la Famille Paris. (Mimeographie) 1985.

Castoriadis C. Domaines de l' homme -les carrefours du Labyrinthe II. Paris, Seuil, 1986.

Daumezon G. La revolution psychiatrique trahie. Conference à la Ligue d' hygiène mentale. Paris, le 29 mars 1960.

Durkheim E. *De la division du travail social*. Paris, P.U.F., 1978.

Esquirol E. Documents pour servir à l' histoire de la naissance de l' asile 1797-1811. In *Des passions* (1805), Paris, Librairie des deux mondes, 1980.

Freud S. (1913). *Totem et Tabou*. Trad. française, Paris, P.B. Payot, No 77, 1979.

Freud S. (1905) *Trois essais sur la theorie de la sexualite*. Trad. française, Paris, Gallimard, 1962.

Goffman E. (1961). *Asiles*. Trad. française, Paris, Les Editions de Minuit, 1968.

Gurvitch G. *La vocation actuelle de la sociologie*. Paris, P.U.F., 1950, réed. t.I. 1968, t. II 1969.

Hobbes Th. (1651) *Leviathan*. Trad. française, Paris, Sirey, 1971.

Mendras H. *Elements de sociologie*. Paris, Armand Collin, 1975.

Μητροσύλη Μ. *L'histoire juridique de la «folie» en Grèce au XIXe et XXe siècle - institutions et lois*. Doctorat d' Etat, Université Nanterre, Paris X, 1991.

Paumelle Ph. Psychiatrie de secteur... In P.C. Racamier (Ed.) *Le psychanalyste sans divan*. Paris, Payot, 1973. 363-374.

Πλουμπίδης Δ. Τα πρώτα βήματα και η διάδοση της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα, η ψυχαναλυτική πρακτική και η ανακοπή της γύρω στο 1950. Εισ *Ψυχανάλυση και Ελλάδα*. Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών, 1984.